

УДК 811.161.2(038)
С48

Словник фразеологізмів та сталих виразів сучасної української мови. 5–11-й класи / упорядкування О. Ю. Богданова, М. В. Коновалова. — Х. : Вид. група «Основа», 2019. — 172, [4] с.

ISBN 978-617-00-3637-7.

Словник тлумачить значення найбільш уживаних фразеологізмів та ілюструє їх цитатами з художньої й публіцистичної літератури, зокрема крилатими виразами, українськими ідіомами, стійкими народними порівняннями, латинськими афоризмами тощо. Відповідає вимогам нової редакції «Українського правопису» 2019 року.

Видання стане у пригоді учням середньої школи, учителям, а також усім, хто цікавиться вивченням рідної мови.

УДК 811.161.2(038)

ISBN 978-617-00-3637-7

© Богданова О. Ю., Коновалова М. В.,
упорядкування, 2019

© ТОВ «Видавнича група “Основа”», 2019

ПЕРЕДМОВА

ЗАВДАННЯ СЛОВНИКА ТА ЙОГО ОБСЯГ

Фразеологізми найбільш повно, безпосередньо — і водночас образно — відображають матеріальне й духовне життя народу. Вони несуть не тільки предметну, а й естетичну інформацію: пробуджують уяву, спонукають до переживань слухачів (мовців), прикріплюють мову, передають її дух.

Під *фразеологізмом* розуміють семантично цілісні, відносно стійкі (з допуском варіантності), відтворювані й експресивні одиниці мови, організовані за моделлю словосполучення (сполучення слів) або речення. У Словнику подано значення фразеологічних зворотів, описано їхнє реальне функціонування, граматичну й стилістичну характеристику, наведено синонімічні вислови. Автори поставили собі за мету запропонувати читачеві найуживаніші вирази української мови. Адже правильність — не єдина риса добірної мови, яка має ще бути виразною та експресивно багатою. Цей Словник пропонувано широкому загалу читачів і, передусім, учнів. Саме цим і зумовлені певні обмеження у доборі фразеологізмів та їхніх форм.

БУДОВА СЛОВНИКА

Дбаючи про раціональний спосіб розміщення виразів та зручність користування Словником, автори обрали принцип подачі фразеологізмів за абеткою.

СТРУКТУРА СЛОВНИКОВОЇ СТАТТІ

Складові словникової статті є такими: 1) реестровий фразеологізм з його варіантами; 2) варіанти його синтаксичної та лексичної сполучуваності (за потреби); 3) тлумачення; 4) цитати-ілюстрації. Фразеологізми, позбавлені словозмінних форм, виглядають так, як їх уживають у мові: *з гріхом пополам; у три вирви; до (останньої)*

нитки. Варіанти фразеологізму (лексичні, формальні або словотвірні) подано в одній статті в круглих дужках: *накладати / накласти (наложити) життям (головою); гострити (точити) / нагострити (наточити) зуби (зуба); кидати / кинути камінці (камінь і т. ін.) в город*. У фразеологізмах, що вживають тільки із супровідними словами, ці слова подано після реєстрового фразеологізму за допомогою ремарки — зі сл.: *на бобах*; зі сл. *лишити, залишатися, zostавитися* і т. ін.; *як поросля на орчику*; зі сл. *величатися, завеличитися, пишатися* і т. ін. **Граматичні позначки** на кшталт *безос. (безособове)* подано одразу за реєстровим фразеологізмом. **Стилістичну диференціацію** фразеологізмів здійснено за трьома аспектами: 1) у функціонально-стилістичному плані виокремлено книжні, народнопоетичні (фольклорні), розмовні (їх ніяк не позначено, оскільки їх абсолютна більшість) і діалектні; 2) в емоційно-експресивному плані: іронічні, зневажливі, фамільярні, жартівливі, урочисті тощо; 3) в історико-стилістичному, народознавчому: застарілі, етнографічні й т. ін. Наприклад: *ім [же] ім'я — легіон*, книжн.; *прописати їжицю*, книжн., заст., фам.; *во дні они*, заст., жарт.; *продзвонити по душі*, церк.; *на один копил*, ірон. **Тлумачення** виразів залежить від їхньої граматико-семантичної структури й здійснено за допомогою слова-ідентифікатора: *в літах* — немолодий; *піти в могилу* (з життя, від нас, до Бога і т. ін.) або описовим способом: *ні пуху ні пера* — усталена форма побажання удачі, успіху в якійсь справі. Згідно з традицією дієслівні фразеологізми розтлумачено дієсловами чи дієслівно-іменними словосполученнями: *у Бога теля з'їсти* — провинитися; *садити / посадити на мілину* — спричинити невдачу; іменні — іменниками або іменними описовими зворотами: *адамові сльози* — горілка; *пуп землі* — центр, основа всього; *лебедина пісня* — останній (переважно найзначніший) твір, вияв таланту або здібностей, діяльності; прикметникові — прикметниками, дієприкметниками, атрибутивними зворотами: *одним миром мазані* — схожі; *нечистий на руку* — здатний красти, шахраювати. У випадку багатозначності фразеологізму кожне зі значень пронумеровано арабською цифрою й має граматичне й семантико-стилістичне розроблення. Наприклад: *темний ліс*. 1. Щось незрозуміле, невідоме, заплутане.— *Він подивився нарешті в білет. Як і слід було чекати, все там для нього — темний ліс.* (І. О. Світличний. Німецька мова.) 2. зі сл. *душа, людина* і т. ін. Якого не можна зрозуміти; скритний, потайний.— *Чужа душа — то, кажуть, темний ліс. А я скажу: не кожна, ой не кожна!* (Л. В. Костенко. Маруся Чурай.) Наявність певного фразеологізму в мові підтверджено **цитатами**. Вони ілюструють природні умови функціонування виразу.

ОСНОВНІ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

безос.— безособове
бібл.— біблійне
вл.— властиво
вulg.— вульгарне
груб.— грубо
дав. грец.— давньогрецьке
досл.— дослівне
(з) дієсл.— (з) дієсловом
жарт.— жартівливе
заст.— застаріле
зневажл.— зневажливе
зі сл.— зі словом
зі словосп.— зі словосполученням
із запереч.— із запереченням
ірон.— іронічне
іст.— історичне
книжн.— книжне
лайл.— лайливе
міф.— міфологічне
нар. поетич.— народнопоетичне
несхв.— несхвальне
перев.— переважно
перен.— переносне
под.— подібне
уроч.— урочисте
фам.— фамільярне
церк.— церковне

УКРАЇНСЬКА АБЕТКА

А а Б б В в Г г Ґ ґ Д д Е е Є є Ж ж З з И и
І і Ії ії Й й К к Л л М м Н н О о П п Р р С с
Т т У у Ф ф Х х Ц ц Ч ч Ш ш Щ щ Ъ ъ Ю ю Я я

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ТА СТАЛІ ВИРАЗИ

— А —

Аби й очі не виділи / не бачили, лайл., жарт.

Уживають для вираження незадоволення кимсь або з приводу чогось.

А йди ти від мене, аби те (тебе) й очі мої не виділи (Г. Хоткевич «Камінна душа. Збірник»).

Аби лихо тихо

1. Ні в що не втручаючись, виявляючи до всього байдужість.

Хто мовчить, аби лихо тихо, той хоч ні до чого доброго не домовиться, та зате сам буде цілий (Леся Українка. Твори).

2. Тільки б усе було гаразд, благополучно.

*На Хом'яка нагнав таке він лихо,
Що той і приказку у норку заховав,
Аби, як кажуть, лихо тихо.*

(Л. Глібов. Байки)

Або пан або пропав

Ризикуючи, домогтися усього бажаного або все втратити.

Чи добудемо волі, чи ні, а гіршого пекла, як у нас дома, і на тому світі не зазнаємо!.. — Істинно: голий дощу боїться! Пан чи пропав, нам вибирати нема з чого,— провадив уже різко фурман (М. Старицький «Кармелюк»).

Абсолютний нуль

Нікчемна і непотрібна людина.

Я — ніщо. Розумієте, абсолютний нуль. Навіть не перекопти-поле (Л. Дмитерко «Планета в теплих долонях»).

Авгієві стайні, книжн.

Надзвичайно забруднене місце, велике безладдя або вкрай за-недбані й заплутані справи.

*Прийдеш нову зробити перекову:
Патріотичний меч перекувати
На плуг — обліг будущини орати,
На серп, щоб жито жать, життя основу,
На вили — чистить стайню Авгієву.*

(І. Франко «Вольні сонети», XVII)

А все-таки вона крутиться (Галілео Галілей)

Легендарний вислів Галілея вживають для позначення глибокої впевненості, переконаності в чомусь, означає мати сміливість обстоювати свою думку.

Майже чотириста років тому італійський астроном Галілео Галілей довів правильність твердження Миколая Коперника про те, що Земля рухається навколо Сонця. За цю ідею інквізитори схопили його й на суді змусили відректися від неї. Однак, за переказами, виїшовши із зали суду, Галілей вигукнув: «А все-таки вона крутиться!»

Адамове ребро, бібл., вл. жарт.

Жартівливе найменування жінки.

Місцеві «батьושечки» дуже слабкі щодо «адамових реберців» і мало не щотижня за ту слабкість платять власними святими ребрами... (Остап Вишня «Вишневі усмішки. Заборонені твори» (збірник))

Аж дим іде, з дієсл., перев. зі словосп.

Працювати дуже інтенсивно, завзято.

Василина прискорила нишком темп, вихопилась наперед і починає сапати, аж дим іде (В. Бабляк, Інститут української мови).

(Аж) волосся дибки стало, жарт.

Коли людина відчуває сильний страх до чогось.

Усім тілом прокотилася дивна комбінація жаху та радощів. Він відчув, як на потилиці волосся стало дибки, відчував, як збентежений усміх розтягував кутики вуст.

Варто було Вовку поставити лапу на це місце, як шерсть на ньому ставала дибки й електричні розряди пронизували його хребет (С. Кінг, П. Страуб «Талісман»).

Аж з медом та з маком

Сказати щось облесливо, нещиро, удавано доброзичливо.

І чого б пак нам гніватись? Я оце стояла в церкві, та все про те думала. Правда моя, Парасю? — промовила вона аж з медом та маком (Іван Нечуй-Левицький «Кайдашева сім'я»).

Аж за/поза вухами (рідше — ушами) лящить, зі сл. їсти і под., жарт.

Їсти жадібно, з великим апетитом; швидко.

Він... уминав яєшню, аж за вухами ляцало (Панас Мирний «Визвол»).

(Аж) захололо серце

(Аж) холоне/захололо (захолонуло, похолонуло) серце (в серці); (аж) захолола (захолонула, похолонула) душа чиє (чия).

1. Хто-небудь непокоїться, переживає.

*Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховують,
Що не в Україні буду жити.*

(Т. Шевченко «В казематі»)

2. Кого-небудь охопило почуття страху, комусь дуже страшно, боязно.

А Клава он приїхала, таке розказує, що душа холоне!.. — Вона стала розповідати, як бомбили їх у дорозі (Олесь Гончар «Людина і зброя»).

Аж молоко кисне

Говорити про щось неприємне, бридке, від чого стає неприємно і моторошно.

Гляне, аж молоко кисне (українське прислів'я).

— Яка вона гарна! — закинула молодичка. — Поможеться, що гарна! — гукнув Назар, — коли дивиться так, що аж молоко кисне! (Марко Вовчок «Інститутка»)

Аж віддих тамує

Стає важко дихати під впливом сильних почуттів.

*Гляну я — серце моє то стихне,
То заб'ється так, що тамує віддих,
Трачу голос я — на губах розкритих
Слово німіє.*

(Сапфо «Любов»)

Аж в середині обертається

Коли комусь стає сумно, важко, неприємно.

Та ще й співи заводять: такі, що аж все в середині обертається, просто хоч гинь (Леся Українка «Ткачі»).

Аж вага з грудей спала

Стало легше, спокійніше.

Серце моє, я так втішився, коли дістав від тебе листа, аж легше дихати мені, аж вага з грудей спала (М. Коцюбинський «Лист з Житомира»).

Аж вуха в'януть

Кому-небудь неприємно, гидко чути, слухати що-небудь.

Та вуха ж в'януть на таку олжу! Вона сама Грицькові нав'язалась (Л. Костенко «Маруся Чурай»).

Аж дерти на собі чуба

Впадати у великий відчай, розпач; дуже переживати, побиватися.

Якого ти бісового батька качаєшся та рвеш на голові волосся? (Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»)

(Аж) до вух

Посміхатися щиро, від душі, широко розкриваючи рот.

За спиною в Шури стояв Сагайда, усміхаючись до вух своїми товстими губами (Олесь Гончар «Прапороносці»).

(Аж) дух забило

Хто-небудь дуже вражений або схвильований.

Денисові знову забило дух, але вже не з страху, а з думки, що то зараз буде, що то він довідається? (Б. Грінченко «Серед темної ночі»)

Аж душа трепече, (аж) серце (душа) тремтить (трепече, трепечеться)

Хто-небудь дуже хвилюється з приводу чого-небудь.

Веселенько нам (дівчатам),— аж серце трепече (Марко Вовчок «Інститутка»).

Аж жижки трясуться

1. Хто-небудь має сильне бажання до чогось.

Аж жижки трусяться, так хочу танцювати (М. Кропивницький «Дай серцю волю, заведе в неволю»).

2. У кого-небудь з'являється почуття страху перед кимось або чимось.

— Щось його вразило. Чи не та незалежність, з якою повів себе Боровий. Наче б йому начхати, що з ним зустрівся і розмовляє сам Опанас Батюга, перед яким дрижать жижки і не в таких жевжиків (Я. Гримайло «Незакінчений роман»).

Аж іскри з очей поскакали (сиплються)

Дуже сильно, надзвичайно енергійно.

Іде [Гаврило] вулицею поміж тинами — голова то визирне, то заховається; собаки брешуть, аж з очей іскри сиплються (Г. Тютюнник «Вир»).

Аж кишить

Дуже багато.

— Ну, не кендюх! Сидить собі у хаті. А там баришень аж кишить. Збирайся та ходімо (Панас Мирний «Як ведеться, так і живеться»).

Аж лягати з реготу / зі сміху

Дуже сміятися, реготати.

Молодиці аж лягали від сміху (М. Коцюбинський «Коні не винні»).

Аж мороз іде поза спиною

1. Хтось відчуває озноб, здригається, тремтить від холоду, нервування, раптового впливу чого-небудь на органи чуття.

— *Де вона там тепла? Аж мороз поза шкірою пішов, як черкнувся ногою!* — каже Яким і якимсь неймовірно поглядає на воду (Панас Мирний «Серед степів»).

2. Комуś стає дуже неприємно, моторошно, страшно.

А тії окаянній... хваляться такими добрими вчинками, що аж мороз іде поза спиною (П. Куліш «Чорна рада»).

Аж по саму ріпицю

Уживають для вираження крайньої межі в чому-небудь; повною мірою, повністю, до решти.

Іди, вони (німці) тобі приріжуть землі. Як одхвять, то аж по саму ріпицю (Г. Тютюнник «Вир»).

Аж проситься

1. Дуже хочеться зробити щось.

Піднявся (заєць) на задніх лапах і стеріг вухами. Саме аж просилося гримнути в нього... (О. Кобилянська «Земля»)

2. Є велика потреба в чому-небудь.

Критика Словника 1948 р., широке його обговорення допоможуть усунути недоліки і належно поповнити для нового видання. А це нове видання, як то кажуть, аж проситься (М. Рильський).

(Аж) слина по губах тече/котиться

1. Кому-небудь дуже хочеться з'їсти, випити щось або хто-небудь передчуває насолоду від чогось смачного, апетитного.

Якби можна... підстрелити, знаєте, зайця та спекти до буряків у сметані.— Тьфу! Мовчить-бо, бо слина котиться (М. Коцюбинський «Дорогою ціною»).

2. Хто-небудь дуже хоче придбати щось, заволодіти чимось принагідним.

Цариця, цар, дочка Лавина

Зглядалися проміж себе,

Із рота покотилась слина,

До себе всякий і гребе

Які достались їм подарки,

Насилу обійшлось без сварки.

(І. Котляревський «Енеїда»)

Альма матер, книжн.

Шаноблива назва навчального закладу (*перев.* університету) серед випускників або тих, хто в ньому навчається.